

De campus universitari a temple de la marginalitat. El canvi social a les presons espanyoles durant la transició política

---

CÉSAR LORENZO RUBIO

Universitat de Barcelona

Carabanchel resultó ser tan estimulante intelectualmente
como un campus universitario.
STUART CHRISTIE

Carabanchel es el Vaticano de la marginalidad.
FRANCISCO UMBRAL

El discurs hegemònic sobre les presons dels darrers anys de la dictadura, transmès, principalment, a partir de l'experiència viscuda pels presos polítics, associa la reclusió amb un component eminentment repressiu, però que en contra de l'efecte buscat per part de les autoritats va produir un afermament de les conviccions d'aquells que van haver d'enfrontar-s'hi. Segons aquesta imatge, l'empresonament dels anys seixanta i setanta ja no presentava els mateixos trets definitoris de la dura i llarga postguerra i, a mesura que van anar transcorrent els anys, es convertí, cada vegada més, en una mena de «ritus de pas» per als militants antifranquistes, que aprofitaren el temps de reclusió per formar-se, fer proselitisme i, en definitiva, continuar amb la seva activitat política. La descripció de Carabanchel, Burgos o la Model com a universitats reflecteix fidelment una de les facetes que va arrelar amb més força al imaginari col·lectiu d'aquests activistes presos i, a través del seu relat, al discurs històric.

Aquesta identificació s'acaba sobtadament entre juliol de 1976 i octubre de 1977, quan s'aboleixen els articles del Codi Penal (CP) que castigaven l'exercici de les llibertats polítiques i els empresonats per aquesta legislació són excarcerats

gràcies a les diferents amnisties. A partir de llavors, la narració sobre les presons deixa de ser objecte de la memòria dels seus protagonistes i es converteix en un tema d'interès quasi exclusivament jurídic. El sistema penitenciari espanyol —afirma la història del Dret— és reformat mitjançant una llei que l'expurga de trets dictatorials i el prepara per als seus nous fins democràtics. D'aquesta manera comença una nova etapa formalment consagrada a la reeducació i la reinserció social dels presos (tots, a partir d'aleshores, segons aquesta interpretació, per delictes comuns).

Ambdós discursos tenen una sòlida fonamentació en la realitat, però també oblidats i biaixos que, en cas de tenir-los presents, modificarien la narració consensuada i, fins i tot, en algun cas, en qüestionarien la legitimitat. Això és, precisament, el que aquí es pretén: posar de relleu una sèrie de processos socials molt més difusos i enrevessats que la linealitat transitòria que acabem d'exposar, amb la finalitat d'oferir els suficients elements de criteri que ens permetin dubtar, raonadament, d'allò que fins ara no ha estat objecte de debat.¹

EVOLUCIÓ, CAP A ON?

Encara que resulti obvi, no ens cansarem de recordar que el règim franquista va ser, de principi a fi, una dictadura que va recórrer a l'empresonament massiu de persones com una arma al servei de la venjança sense parangó a l'Europa meridional. Aquesta falsa imatge «d'autoritarisme flexible, relaxat» amb la qual —ininteressadament— se sol associar l'anomenat «segon franquisme» no es pot permetre en honor a la veritat i als centenars de milers de persones que van patir l'oprobri de les presons franquistes.² I tot i que el coneixement dels darrers anys de la dictadura encara està molt per darrere de les aportacions a l'estudi de la postguerra, poc a poc, noves recerques demostren que l'evolució del règim no va afectar gaire el manteniment de la seva essència repressora.³ Un exemple recent el trobem en dues publicacions col·lectives que han fixat el seu interès en l'any 1969,

¹ El gruix de la recerca sobre la qual em baso es recull a la meua tesi doctoral: César Lorenzo Rubio. *Subirse al tejado. Cárcel, presos comunes y acción colectiva en el franquismo y la transición*. Universitat de Barcelona, 2011.

² Javier Rodrigo. *Hasta la raíz. Violencia durante la guerra civil y la dictadura franquista*. Madrid: Alianza, 2008, especialment el capítol 6.

³ Fer una llista de tots els títols dedicats a l'estudi o la memòria de la presó de postguerra és impossible. Només en els primers mesos de 2011 han vist la llum les obres de Santiago Vega Sombria. *La política del miedo*. Barcelona: Crítica; Jorge Marco Carretero i Gutmaro Gómez Bravo. *La obra del miedo. Violencia y sociedad en la España franquista (1936-1950)*. Barcelona: Península; Fernando Cardero Azofra i Fernando Cardero Elso. *El penal de Valdeoceda*. Palència: Cálamo; Paul Preston. *El holocausto español*. Madrid: Debate; o Domingo Rodríguez Teijeiro. *Las cárceles de Franco*. Madrid: La Catarata. I s'ha llegit la tesi doctoral de Fernando Hernández Holgado. *La prisión militante. Las cárceles franquistas de mujeres de Barcelona y Madrid (1939-1945)*. Madrid: Universidad Complutense. En aquests treballs es poden trobar la majoria de referències anteriors sobre el tema.

quan es produí, amb pocs dies de diferència, primer la mort a mans de la Brigada Político-Social de l'estudiant madrileny i militant del Front d'Alliberament Popular, Enrique Ruano i, poc després, la declaració de l'estat d'excepció a tot Espanya.⁴ Ambdós volums demostren amb escreix, de rigor i de dades, com un sistema polític que tortura, assassina, calumnia, amaga i tergiversa proves judicials, que acomiada, empresona, i deporta de forma massiva, difícilment podem considerar que s'hagués moderat. Dissent morts per enfrontaments amb les Fuerzas de Orden Público entre 1969 i 1974 —a part, els executats judicialment—; només en aquest darrer any, 25.000 treballadors suspesos de feina i sou, 6.000 processats per motius polítics, als quals seguirien les més de 4.300 causes que va instruir el Tribunal de Orden Público (TOP) l'any següent. Són dades que amb una simple mirada impressionista ens recorden la veritable naturalesa de la dictadura envers la mobilització social.⁵ Havien transcorregut trenta anys des de la victòria, però no havien estat pas «*treinta años de paz*». Hi havia hagut un canvi en la tipologia i la utilització dels aparells repressius, però no una minva en la malvolença que els alimentava.⁶ I tanmateix, paradoxalment, un d'aquests aparells, el penitenciari, es va convertir, de murs endins, en un medi privilegiat on consolidar la pràctica política que pretenia coartar i, de murs enfora, en la prova fefaent de la manca de llibertats.

En aquests anys les presons de Franco ja no presentaven els mateixos trets marcats per la massificació, la misèria, el terror, l'explotació a gran escala del treball dels presos i les preses i l'adoctrinament ideològic que les havia caracteritzat durant la dècada posterior al final de la Guerra Civil. En l'aspecte material, les condicions de vida havien millorat considerablement per efecte de la recuperació econòmica general i la reducció de la població reclusa, que al final de la dècada dels cinquanta s'havia situat, mercès a les llibertats condicionals i els indults, en quasi 15.000 persones i el 1965 tocaria fons amb 10.622 empresonats.⁷

⁴ Ana Domínguez Rama (ed.). *Enrique Ruano. Memoria viva de la impunidad del franquismo*. Madrid: Editorial Complutense, 2011; i Alfonso Martínez Foronda (coord.). *La dictadura en la dictadura. Detenidos, deportados y torturados en Andalucía durante el Estado de Excepción de 1969*. Sevilla: Fundación EE. SS.-Archivo Histórico CCOO-A / El Páramo, 2011.

⁵ Totes les dades, a Ismael Saz. «La lucha por la libertad en España desde una perspectiva comparada (1962-1977)», a Ana Domínguez Rama (ed.). *Enrique Ruano...*, cit., p. 93.

⁶ D'evidències, no en manquen. Per exemple, Juan José del Águila. *El TOP. La represión de la libertad (1963-1977)*. Barcelona: Planeta, 2001; Pere Ysàs. *Disidencia y subversión. La lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975*. Barcelona: Crítica, 2004; Nicolás Sartorius i Alberto Sabio. *El final de la dictadura: la conquista de la democracia en España: noviembre de 1975-junio de 1977*. Madrid: Temas de Hoy, 2007; Carmen González Martínez i Manuel Ortiz Heras. «Control social y control policial en la dictadura franquista», *Historia del presente*, núm. 9 (2007), p. 27-47, entre d'altres.

⁷ Les xifres que aporta la *Memoria de la Dirección General de Instituciones Penitenciarias 1976*. Madrid: DGIP, 1977, p. 15, són les següents: 1965: 9.921 homes i 701 dones; 1966: 10.205 i 560; 1967: 10.448 i 481; 1968: 11.623 i 553; 1969: 12.196 i 626; 1970: 13.266 i 624; 1971: 11.058 i 540; 1972: 12.472 i 637; 1973: 13.573 i 684; 1974: 14.099 i 665; i 1975: 8.090 i 350. Les xifres de tots els anys es refereixen a la població reclusa a 31 de desembre, per això el 1975 la disminució fou tan acusada, després de l'indult del 22 de novembre. La població reclusa l'1 de novembre era de 15.518 presos, segons la *Memoria del Fiscal del Reino 1977*, p. 61.

Ideològicament, el sistema es movia entre una pretesa modernització del discurs, adoptant algunes de les postures criminològiques en boga a la resta d'Europa, i el manteniment dels principis del redemptorisme catòlic que havien imperat als anys quaranta. Així, tot i que el *Reglamento de los Servicios de Prisiones* havia estat redactat de nou o reformat en tres ocasions —1948, 1956, i 1968: la primera per posar fi al període d'excepcionalitat penal posterior a la guerra, la segona per intentar adaptar-lo a les *Reglas Mínimas para el Tratamiento de los Reclusos* formulades per l'ONU l'any anterior, i la tercera per introduir els conceptes d'observació de conducta i tractament com a base de la individualització penal—, els discursos oficials encara estaven ben impregnats dels mateixos valors de sempre, presentats sota una nova i feble coartada.⁸

Amb el llast de la manca de voluntat política real de canviar uns principis rectors fidels a la naturalesa de la dictadura i l'escassetat de recursos econòmics per dur a terme cap reforma substancial del sistema, les presons del tardofranquisme van continuar essent una estació més del calvari penal que van patir els perseguits per raons polítiques i els delinqüents comuns i marginats socials de tota mena. No obstant, l'impacte que la reclusió va causar sobre cadascun d'aquests col·lectius no va ser el mateix i la capacitat de fer-ho palès a l'exterior, tampoc. D'aquesta diferència deriva, en gran part, la imatge de vegades idealitzada que ha restat sobre les presons dels anys seixanta i setanta.

OBRERS I UNIVERSITARIS ENTRE REIXES

La reclusió política del final de la dictadura forçosament no podia ser igual a la de trenta anys enrere perquè la institució no era la mateixa, malgrat les rèrmores, però tampoc els subjectes contra els quals s'utilitzava. La «nova» oposició a la dictadura va estar lligada als «petits grans canvis» que va viure la societat espanyola durant els darrers anys de la dècada dels cinquanta i, sobretot, dels seixanta. El conjunt liderat per un emergent i renovat moviment obrer, seguit pels estudiants universitaris de les principals ciutats espanyoles i, més tard, per altres sectors socials (professionals liberals, associacions de veïns...) va desplegar un nou repertori d'accions col·lectives que acabarà per constituir una veritable cultura contestatària de caràcter democràtic.⁹ Aquest moviment de moviments serà durament contestat per part del règim franquista, el qual, immers en un fort procés de crisi interna, intentarà sobreviure intensificant la repressió. Els resultats

⁸ M'he ocupat més extensament d'aquesta qüestió a César Lorenzo. «Evolución del sistema penitenciario franquista: del redemptorismo al cientifismo correccionalista. Crónica de una pretensión», a *Nuevos horizontes del pasado: culturas políticas, identidades y nuevas formas de representación. X Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*. Santander, 2010 [en línia].

⁹ Xavier Domènech. *Clase obrera, antifranquismo y cambio político. Pequeños grandes cambios. 1956-1969*. Madrid: La Catarata, 2008.

d'aquesta ofensiva van ser diversos: des de l'ocupació *manu militari* de fàbriques i facultats, la multiplicació dels judicis instruïts pel TOP (sense que això fes desaparèixer els judicis de civils per tribunals militars), fins a la creació de noves agències estatals encarregades de la vigilància interior i, com a final comú per a les diverses vies de persecució, generalment, la presó.

Obrers membres de les il·legalitzades CCOO i estudiants, ambdós grups militants, al mateix temps, majoritàriament del PCE o el PSUC, i en menor mesura d'organitzacions de l'esquerra radical, van constituir el gruix dels empresonats per motius polítics d'aquests anys, sense que faltessin, encara que a molta distància, membres d'ETA i el FRAP, militants llibertaris i, fins i tot, alguns dels primers objectors de consciència.¹⁰ Després de la detenció i el preceptiu pas per comissaria, on les intimidacions, els maltractaments o les tortures eren pràctiques més o menys habituals en funció del perfil del detingut, l'arribada a la presó esdevenia, paradoxalment en moltes ocasions, «una liberación, [...] un espacio de reencuentro [...] y, al mismo tiempo, un antídoto contra la soledad y la desesperación».¹¹

La hipertròfia punitiva del franquisme, més encara quan hi havia fonamentació política en els actes objecte de la transgressió de la llei, va provocar que en la majoria de presons hi haguessin galeries senceres plenes de presos polítics, el conjunt dels quals se situava el 1974, pel cap baix, en mil tres-cents, la immensa majoria homes, 1.222, i només 63 dones.¹² Aquests presos eren víctimes del sistema perquè patien, i amb tota cruïsa, la injustícia de la manca de llibertats, però en la majoria dels casos eren plenament conscients de les causes que els havien portat allà dins. El pres polític d'aquesta època era, com sosté Ricard Vinyes sobre Enrique Ruano, «un sujeto que es dañado por responsabilidad propia, alguien cuyas decisiones proceden de una insurrección ética que considera necesaria para

¹⁰ Alfonso Martínez Foronda. «Del Estado de Excepción y su repercusión en Andalucía», a Alfonso Martínez Foronda (coord.). *La dictadura en la dictadura...*, cit., p. 190-196, conclou que: «La cárcel de Jaén es una radiografía perfecta de la situación de la lucha antifranquista en esos momentos en España, no en el sentido territorial, pero sí en la composición política de los presos, ya que muestra que a finales de los sesenta los protagonistas son, fundamentalmente, los comunistas y/o militantes de Comisiones Obreras. Por otra parte, si atendemos a la composición laboral, nos encontramos a 46 obreros, 6 estudiantes y 4 de otras profesiones, lo que vuelve a reiterar que la espina dorsal de la lucha antifranquista es el movimiento obrero con la emergencia del movimiento estudiantil y la ayuda de otras profesiones liberales».

¹¹ *Ibid.*, p. 189-190, citant el testimoni d'Eduardo Saborido. Sobre la pràctica de tortures, el mateix autor en dóna abundants detalls (p. 147-167). D'aquesta època també es troben testimonis a Alberto Gómez Roda. «La tortura en España bajo el franquismo. Testimonios de torturas durante la dictadura y la transición a la democracia», *Pasajes de pensamiento contemporáneo*, núm. 17 (2005), p. 49-67; o Juan José Gallardo. *El Caso Téllez: lucha sindical, tortura y transición democrática*. Barcelona: Carena, 2004, entre d'altres.

¹² Sobre l'ús de les lleis i l'aparell judicial en aquesta època disposem, a banda de textos considerats «clàssics» del final dels setanta i principi dels vuitanta com els del col·lectiu Justicia Democrática, Manuel Barbero Santos o Manuel Ballbé, el més recent recull de Pelai Pagès. *Les lleis repressives del franquisme. (1936-1975)*. València: Tres i Quatre, 2010. La xifra de presos polítics prové de l'article de Ricard Vinyes. «Presons», a CEFID. *Catalunya durant el franquisme. Diccionari*. Vic: Eumo, p. 323.

poder vivir con decencia y conforme a sus proyectos y esperanzas».¹³ Aquesta «moralitat de la resistència», segons l'expressió de Claudio Pavone emprada per Vinyes, que als presos polítics de la postguerra els va servir per a sobreviure durant l'època més fosca de la nit franquista aferrant-se al seu compromís per viure dignament el càstig,¹⁴ als anys seixanta i setanta es va mantenir, reforçada i ampliada davant les mostres evidents que el franquisme feia aigües en el seu intent d'imposar un model social que estava en les antípodes del que la gent del carrer volia viure. És en aquest context que s'han d'interpretar les entusiàstiques declaracions d'alguns d'aquests presos davant la perspectiva —«*Estoy yo mismo asombrado de lo fácil que me he adaptado a la prisión, creo que será una experiencia muy rica, para mí, positiva*»—¹⁵ o el record —«Angel Rozas qualifica d'«estupenda» l'estada a Burgos»— del seu pas per la presó.¹⁶

Aquests relats sobre la «universitat de Burgos», o «*la de ladrillo*» de Carabanchel, que tan «estimulant» va resultar per als militants polítics encarcerats, es deuen a la determinació dels joves obrers i estudiants a aprofitar el temps de reclusió no només per a formar-se, sinó també per a continuar desenvolupant una pràctica política. Al penal de Burgos, «gràcies al sistema que el Partit Comunista havia organitzat per fer menys desagradable el presidi, s'hi podia estudiar des de la descomposició de l'àtom fins al marxisme»,¹⁷ una constant que es repetia a totes les presons on el nombre de presos polítics era prou significatiu i podien romandre junts en una mateixa galeria. «*En realidad, las cárceles de Franco eran los únicos sitios de España donde se discutía real y francamente de política, historia y literatura contemporánea*», afirma Christie basant-se en la pròpia experiència dels anys seixanta.¹⁸

Els testimonis sobre aquest aspecte i d'altres referits a l'ambient de camaraderia i solidaritat que hi havia entre els membres d'una mateixa comuna, generalment tots militants d'una única organització política, però també, en ocasions, entre els membres de diferents col·lectius, són majoritàriament coincidents; encara que el tipus de presó, si era de preventius o de compliment, la ubicació

¹³ Ricard Vinyes. «Sobre víctimas y vacíos; ideologías y reconciliaciones; privatizaciones e impunidad», a Ana Domínguez Rama (ed.). *Enrique Ruano...*, cit., p. 256.

¹⁴ A banda de testimonis prou coneguts com el de Maria Salvo, objecte d'un estudi específic del mateix Vinyes, n'hi ha molts altres. Abel Paz. *Al pie del muro (1942-1954)*. Barcelona: Tot, 2000, especialment la p. 185 n'és un bon exemple.

¹⁵ Juan Muñiz Zapico, *Juanín*, en una carta al seu advocat el 1969, després d'haver estat traslladat d'Oviedo a Jaén. Citat per Alfonso Martínez Foronda. «Del Estado...», cit., p. 190.

¹⁶ José Luis Martín Ramos i Gabriel Pernau. *Les veus de la presó*. Barcelona: Edhasa-La Campaña, 2003, p. 324.

¹⁷ José Luis Martín Ramos i Gabriel Pernau. *Les veus...*, cit., p. 324. Sobre aquesta presó donen abundants detalls Norberto Ibáñez Ortega i José Antonio Pérez Pérez. «La Universidad de Burgos», a Carme Molinero, Margarida Sala i Jaume Sobrequés (eds.). *Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la guerra civil i el franquisme*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya-Crítica, 2003 <<http://www.cefid.uab.es/files/comunicIII-4.pdf>>.

¹⁸ Stuart Christie. *Franco me hizo terrorista. Memorias del anarquista que intentó matar al dictador*. Madrid: Temas de Hoy, 2005, p. 211.

i la duresa del règim intern, o si es tractava d'una presó de dones, hi van determinar el grau d'autonomia assolit pels presos. No era el mateix estar en una determinada galeria de la Model de València, «una prisión mala para los presos políticos porque, como no había continuidad, las conquistas de pequeños derechos o mejoras se acababan cuando llegaba la libertad o se trasladaba de prisión a la gente», que en una altra, però ja com a penat, com explica Pepe Beunza —pres polític atípic per la seva causa antimilitarista, que va poder organitzar-se de manera més estable amb altres joves militants amb els quals compartia tot el que els hi arribava des de l'exterior.¹⁹ En canvi, en una presó de compliment com Jaén, allunyada de nuclis industrials i grans ciutats que poguessin irradiar-hi conflictes, la llunyania dels familiars i la precarietat de la xarxa solidària a l'exterior s'hi va haver de contrarestar amb les protestes dels presos, que a cop de vaga de fam van aconseguir conquerir uns drets molt preats.²⁰ Això fou possible, però, gràcies a que un percentatge molt alt de presos eren polítics i la distribució interna en brigades, en comptes de cel·les, facilitava l'organització de les tres comunes que el mateix Beunza va conèixer poc temps més tard.²¹ Tanmateix, pels mateixos volts, a la presó de Segòvia, sotmesa a l'autoritat despòtica del seu director, els presos polítics romanien separats i tenien prohibit establir contacte entre si, raó per la qual aquesta organització fou inviable.²²

En definitiva, cada presó presentava característiques pròpies que fluctuaven en funció del moment, i per això és arriscat fer generalitzacions.²³ Que a Teo Uriarte, pres a Càceres per la seva militància a ETA, li semblés que «*la vida en la cárcel no era precisamente de exterminio*»,²⁴ no es contradia amb el fet que altres companys de files al Puerto de Santa María patissin un règim draconianà en una de les presons de compliment amb pitjor fama.²⁵

Però, per damunt de cada cas, la resposta de Pons Llobet, pres del MIL entre 1973 i 1977, a la pregunta «Va ser dur, el pas per les presons?» és prou representativa de la vivència de la presó per part del col·lectiu de presos polítics dels darrers anys del franquisme:

No tinc aquesta percepció. No hi ha un abans i un després, una lluita primer i la presó després. Per a mi no eren dos capítols separats. Formava part

¹⁹ Pedro Oliver. *La utopía insumisa de Pepe Beunza. Una objeción subversiva durante el franquismo*. Barcelona: Virus, 2002, p. 69.

²⁰ Alfonso Martínez Foronda. «Del Estado...», cit., p. 196-198.

²¹ Pedro Oliver. *La utopía...*, cit., p. 90-121.

²² Alfonso Martínez Foronda. «Del Estado...», cit., p. 199.

²³ Segòvia, per exemple, uns anys més tard, quan l'antic director va ser traslladat, li va semblar a Josep Lluís Pons Llobet «un paradís». Queralt Solé. *A les presons de Franco*. Barcelona: Proa, 2004, p. 315.

²⁴ Teo Uriarte. *Mirando atrás. Del proceso de Burgos a la amenaza permanente*. Barcelona: Ediciones B, 2005, p. 141.

²⁵ Les nombroses memòries del antics presos polítics o els informes reproduïts a Àngel Suárez i Colectivo 36. *Libro blanco sobre las cárceles franquistas*. París: Ruedo Ibérico, 1976, poden donar més detalls del que aquí tot just s'ha esbossat.

de la història del combat. S'assumeix la possibilitat de la mort, hi estàs familiaritzat. Tampoc no és que ho passés bé, però tot el temps de presó el vaig viure amb un cert ànim alegre, entusiasta, vital, i la gent amb la qual estava també. Tot va ser dramàtic, sí. El nostre era un combat i vam perdre. Almenys als anys setanta. Érem molt joves.²⁶

LES ALTRES GALERIES

Aquest relat sobre la vivència de l'empresonament a les darreries de la dictadura, basat en l'experiència dels presos polítics i amplificat gràcies al seu domini de l'escriptura memorialística,²⁷ a falta d'altres fonts, és el que ha acabat convertint-se en hegemònic. Però si llegim entre línies, a l'ombra de l'ombra, descobrirem una altra realitat que prendrà molt de protagonisme en els anys immediatament posteriors. Els presos comuns, dels quals només coneixem les dades pretesament asèptiques que ens proporciona l'estadística penitenciària, o bé la imatge —sovint poc definida, i a voltes distorsionada— que d'ells ens han deixat els presos polítics, irrompan a l'escenari de la història de la transició al mateix temps, entre juliol de 1976 i octubre de 1977, que els presos polítics es retiraran en quedar lliures. Abans que això succeís, però, ja hi havia qui alertava sobre la seva presència, signe inequívoc d'una problemàtica latent de més abast. Un informe d'Amnistia Internacional del 1973 s'hi referia en aquests termes:

La situación actual de las cárceles españolas va muy unida, podríamos decir que indisolublemente unida, a la situación de los presos políticos. Sin embargo, Amnesty Internacional no querría en ningún momento que el hecho de que se aluda con más frecuencia a las condiciones de los presos políticos signifique un olvido de los denominados «presos de Derecho Común». Todo lo que se diga en el presente Informe sobre la situación de los presos políticos se agrava más aun en la situación de los presos comunes, salvo quizás en lo que se refiere a la concesión de la Libertad Condicional y la redención de penas por el trabajo. [...] Los presos comunes no tienen generalmente el mismo grado de conciencia de su propia situación que los presos políticos, o más genéricamente los presos de convicción. El hecho de que la delincuencia vaya unida al subdesarrollo es la mejor pauta para comprender el desamparo del preso común. Por ello, al contrario de lo que ha ocurrido en Estados Unidos y en Francia recientemente, la vanguardia de la lucha contra los siste-

²⁶ José Luís Martín Ramos i Gabriel Pernau. *Les veus...*, cit., p. 406.

²⁷ Sobre aquest punt, Carles Feixa i Carme Agustí. «Los discursos autobiográficos de la prisión política», a Carme Molinero, Margarida Sala i Jaume Sobrequés (eds.). *Una inmensa prisión. Los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*. Barcelona: Crítica, 2003, p. 199-229; Antonio Castillo. «Escribir para no morir. La escritura en las cárceles franquistas», a Antonio Castillo i Feliciano Montero (coords.). *Franquismo y memoria popular. Escrituras, voces y representaciones*. Madrid: Siete Mares, 2003, p. 17-53; o José Ignacio Álvarez Fernández. *Memoria y trauma en los testimonios de la represión franquista*. Barcelona: Anthropos, 2007. Enfront de l'allau de memòries de presó i reculls d'entrevistes a antics presos polítics, els llibres escrits per presos comuns són una autèntica raresa.

*mas penitenciarios tiene en España como portavoz a los presos de convicción. Todo intento de aproximación entre preso común y preso político para la consecución de unas mejoras ha sido reprimido con gran dureza por parte de las autoridades penitenciarias establecidas.*²⁸

L'associació que els autors feien entre subdesenvolupament i delinqüència comuna no anava pas desencaminada. El *desarrollismo* dels anys seixanta havia comportat un creixement important però molt desestructurat que es traduïa en amplis dèficits, ja que el *boom* econòmic no va estar planificat, ni els rèdits van beneficiar tots els sectors per igual. Habitatge, educació, sanitat, transport, oci..., aspectes bàsics per a la vida en societat, havien quedat completament desatesos o ridículament dotats en comparació amb les demandes produïdes per un important moviment migratori que havia provocat l'aparició d'extenses barriades d'al·luvió als afores de les principals capitals.²⁹ En aquest sentit, no només no s'havia aconseguit eradicar la pobresa estructural, sinó que s'havien generat noves formes en el marc per antonomàsia dels suburbis urbans.³⁰ Aquests espais seran l'escenari de fortes mobilitzacions en demanda de millores materials i, lligades a aquestes, de llibertats polítiques,³¹ però els mateixos barris també veuran créixer una generació de joves mancats de referents i recursos que en no pocs casos derivaran, especialment a partir de 1974 quan la crisi econòmica deixi sentir els seus efectes, cap a la marginalitat. El polígon Arraona-Merinals de Sabadell, per exemple, va conèixer una forta implicació veïnal en la vaga de pagaments el 1973, però també va ser aquí on va criar-se *el Falillo*, prototip de delinqüent juvenil que entre 1970 i 1978 va trepitjar fins a nou vegades la presó Model.³² El mateix es podria dir de Sant Adrià del Besòs, territori de la nissaga dels *Cuenca*, o Santa Coloma de Gramenet i els *Correa*,³³ la vida dels quals quedaria retratada

²⁸ Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), Fons PSUC, UI 2.074, «Situación actual de las cárceles españolas. Informe de Amnesty International», 1973.

²⁹ Luís Jiménez. «El desarrollo económico y sus costes sociales», *Documentación social*, núm. 18 (1975), p. 9-25.

³⁰ El 1965, segons Càritas Española, més de dos milions de persones rebien l'Ayuda Social Americana i més d'un milió residien en vivendes precàries o compartien casa amb una altra família. A partir d'aquests indicadors, es calculava que hi havia al voltant de tres milions de pobres, un 10% de la població. Demetrio Casado. *Sobre la pobreza en España 1965-1990*. Barcelona: Hacer, 1990, p. 37-47. Sobre la manca d'habitatge digne: Ramón Betrán. «De aquellos barros, estos lodos. La política de vivienda en la España franquista y postfranquista», *Acciones e Investigaciones sociales*, núm. 16 (2002), p. 25-67.

³¹ Xavier Domènech. «El problema de la conflictividad bajo el franquismo: saliendo del paradigma», *Historia Social*, núm. 42 (2002), p. 123-143; o pel que fa a la mobilització veïnal, Ricard Martínez. «El movimiento vecinal en el tardofranquismo: acción colectiva y cultura obrera. propuestas y problemas de interpretación», a *Ayeres en discusión. Temas clave de Historia Contemporánea hoy. IX Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*. Murcia, 2008 [en línia].

³² *Ibid.*, p. 6-7; ANC, Fons Centre penitenciari d'homes de Barcelona (Fons CPHB), UI 3716, expedient 67.531.

³³ Sobre la delinqüència juvenil a Barcelona i els seus voltants, Josep Maria Huertas, Joan J. Caballero i Remei de Pasqual. *Los hijos de la calle*. Barcelona: Bruguera, 1978, o més recent i amb un al-

sota un prisma molt determinat a l'anomenat «cinema quinquí» de José Antonio de la Loma o Eloy de la Iglesia.³⁴

Aquests «fills del carrer», que havien conegut com es vivia més enllà dels Pirineus gràcies a l'arribada del turisme, l'emigració i els mitjans de comunicació, però que per la precarietat econòmica que els caracteritzava no podien accedir a aquest mercat de béns de consum, van desenvolupar les seves formes de socialització particulars per gaudir-ne, en una dinàmica compartida, amb matisos, amb la resta de països occidentals.³⁵ I, és clar, aquest fenomen no va passar inadvertit a les autoritats: «*Preocupan con creciente atención en nuestro país el tráfico y consumo de drogas, la delincuencia juvenil, los atracos a mano armada y los asaltos que ponen en peligro la seguridad ciudadana*», alertava el fiscal del Tribunal Suprem.³⁶ A Barcelona, segons aquesta font, els atracaments constituïen una «*peligrosa plaga*» perquè dels 308 comesos el 1972, es va passar a 445 l'any següent, i només en els dos primers mesos de 1974 ja en sumaven 60. Juntament amb aquests, el robatori de vehicles de motor, sovint per usar-los només unes hores i abandonar-los després, és un altre dels indicadors a l'alça d'aquest nou tipus de delinqüència. Si el 1973 els vehicles furtats van ser 34.750, l'any següent van augmentar fins als 37.552, 41.000 el 1975, 56.188 el 1976, 77.099 el 1977, i 91.028 el 1978, fins als 107.938 el 1979.³⁷

Tot i que respecte al conjunt de la població aquestes pràctiques eren molt minoritàries, l'augment dels delictes i l'èmfasi en la seva persecució mitjançant la Ley de Peligrosidad y Rehabilitación Social (LPRS), actualització de l'antiga Ley de Vagos y Maleantes, així com de determinats articles del CP i la Ley de Enjuiciamiento Criminal (LECr), entre d'altres mesures,³⁸ va fer que l'increment

---

tre to, Jaume Funes. «Ser jove però al marge: Noves delinqüències en una societat en crisi», a Rafael Aracil, Andreu Mayayo i Antoni Segura (eds.). *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya IV. Els joves de la Transició*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2003, p. 189-204.

³⁴ AA.DD. *Quinquís dels 80. Cinema, premsa i carrer*. Barcelona: Diputació de Barcelona-CCCB, 2009.

³⁵ Ana Fernández Asperilla. «Franquismo, delincuencia y cambio social», *Espacio, tiempo y Forma. Serie V, Historia Contemporánea*, núm. 17 (2005), p. 297-309. Una contextualització internacional que demostra com el canvi en la delinqüència no és privatiu d'Espanya, a David Garland. *La cultura del control. Crimen y orden social en la sociedad contemporánea*. Barcelona: Gedisa, 2005, p. 159-162.

³⁶ *Memoria elevada al Gobierno Nacional en la solemne apertura de los tribunales el día 16 de septiembre de 1974 por el Fiscal del Tribunal Supremo Excmo. Sr. D. Fernando Herrero Tejedor*. Madrid: Ed. Reus, 1974, p. 32.

³⁷ Alfonso Serrano Gómez. *El costo del delito y sus víctimas en España*. Madrid: UNED, 1987, p. 65. Una visió de conjunt sobre l'evolució quantitativa de la delinqüència que constata l'augment a partir de 1970 a Juan Avilés. «La delincuencia en España: una aproximación histórica (1950-2001)», *Historia del presente*, núm. 2 (2003), p. 125-138.

³⁸ Són especialment útils sobre aquests aspectes: José Ricardo Palacio. «Rebelión en las cárceles. Penas y penados en la España de hoy», *Estudios de Deusto*, núm. 60 (1978), p. 193-212; Marino Barbero Santos. *Marginación social y derecho represivo*. Barcelona: Bosch, 1980; Juan Terradillos. *Peligrosidad Social y Estado de Derecho*. Madrid: Akal, 1981; i Ana Fernández Asperilla. «Justicia y sociedad bajo el franquismo: de la Ley de Vagos y Maleantes a la Ley de Peligrosidad y Rehabilitación social», a Javier Tusell et al. *El régimen de Franco (1936-1975). Política y relaciones exteriores*. Madrid: UNED, 1993 (t. 2), p. 87-96.

de la població reclusa que comença a partir de 1965 es degué, en bona part, a la quota de joves amb aquest perfil. Si bé la repressió contra l'oposició política havia convertit segons quines galeries en universitats, les galeries dels comuns, especialment les dels menors (l'edat mínima per ingressar a la presó era de 16 anys, tot i que no era infreqüent que nois de 15 que ja s'havien escapat d'algun reformatori hi entressin amb el vist-i-plau de jutges i funcionaris), tenien un aspecte més semblant a un mercat ambulat, una timba, un prostíbul, o tots tres alhora. La caracterització que fa Isidre Molas de la galeria de menors de Carabanchel com a «Sodoma i Gomorra», davant la visió dels joves ebris de colònia el cap d'any de 1962, es queda curta en comparació amb la descripció de la presó d'Alcázar de San Juan, de la qual s'ha escrit que «Sodoma no era más que un parvulario comparado con “la ciudad sin ley”» d'aquesta «cloaca inmunda con una promiscuidad intolerable».³⁹ Quinze anys més tard, la sexta galeria de la Model, no estava pas gaire millor: «Debido a la situación de total desorden, que varias veces al día se hace crítica, llegando al caos, sobretudo en este departamento, por la edad de los internos y por los deseos inmorales suscitados entre ellos y por los que continuamente les visitan de otros departamentos, llegando a formar entre todos auténticas ba-canales [sic], en las cuales el que no busca el sexo o la droga, busca el juego, satisfaciendo sus pasiones».⁴⁰ Com en el cas anterior però, tampoc ara es pot generalitzar. El joc, el consum d'alcohol i la prostitució no eren universals; hi havia presons, tot i estar destinades exclusivament a joves menors de 21 anys, com la de Terol, on predominava una disciplina marcial, que incloïa cantar el *Cara al sol* en formació castrense al pati, encara a la fi dels seixanta.⁴¹

Però, per sobre de les diferències en la laxitud del règim intern, el que aquí volem destacar és la distància abismal que hi havia entre la conceptualització de la presó per part de polítics i comuns. Mentre que els primers entenien la seva estada com a «part de la història del combat», i ser empresonats —més encara quan es produïa de forma tan massiva i arbitrària com després de la caiguda dels 113 de l'Assemblea de Catalunya— representava un triomf simbòlic, perquè malgrat els patiments que això pogués suposar per als detinguts i les seves famílies, el règim deixava en evidència, un cop més, el seu tarannà —«*Esto es cojonudo, nos han legalizado. Es un éxito. Todos a la Modelo*», va dir el Guti—;⁴² per als comuns, majoritàriament analfabets o precàriament escolaritzats, sense expe-

³⁹ Isidre Molas. *El meu temps de presó. 1962-1963. Trencadís de records*. Barcelona: Edicions 62, 2010, p. 76-77. Sobre la presó d'Alcázar de San Juan: Eleuterio Sánchez. *Entre sombras y silencios*. Barcelona: Bruguera, 1983, p. 76-80, referint-se, aproximadament, als mateixos anys. Les referències bíbliques i literàries són relativament habituals en els llibres de memòries carceràries per descriure les galeries dels comuns. Tot i el rerefons real, no estan exemptes d'un cert classicisme moral.

⁴⁰ ANC, Fons CPHB, UI 3843, expedient 86.065, Informe dirigit al Cap de Servei, Barcelona, 7 de gener 1978.

⁴¹ Entrevista a D. P. M., 14 d'abril de 2005.

⁴² La frase d'Antoni Gutiérrez Díaz, és reproduïda a Fernando Jáuregui i Pedro Vega. *Crónica del antifranquismo*. Barcelona: Planeta, 2007, p. 694.

riència laboral i condicionats per greus problemàtiques familiars i d'exclusió social, el pas per la presó formava part del guió associat a la marginalitat en què es basava la seva vida. Ningú s'escandalitzaria pel fet que passessin molts mesos en presó preventiva a l'espera de judici, ningú tret de la seva família —en cas que pogués fer-ho— reclamaria la seva llibertat i, en tot cas, quan aquesta es produís, no trigarien a tornar a entrar per un altre motiu.⁴³

Per aquesta raó, com afirmava l'informe extractat, a Espanya la lluita a favor de l'amnistia tenia en els presos polítics els seus portantveus. Des de, com a mínim, els inicis de la dècada dels seixanta, aquesta petició va anar de la mà de la reclamació de llibertats polítiques, però fou durant l'últim lustre de la dictadura, i més encara durant els sis mesos posteriors a la mort de Franco, quan el crit de «presos al carrer» fou eixordador. I per això mateix, perquè els presos polítics podien haver estat una influència negativa, un model a seguir per als comuns, la relació entre ambdós col·lectius —prou difícil per si mateixa, ateses les diferències de comportament exposades— va ser gairebé sempre impedita per les autoritats, temeroses que —com, efectivament, s'hi va produir algunes ocasions— s'establís una relació que posicionés els comuns en contra del sistema. Tanmateix, insistim, la separació no fou total i, en alguns casos, aquest mestratge va ser possible i donà el seus fruits:

Durant aquest temps tinc relació amb gent molt maca, polítics. Feia vida amb els polítics. Era un grup de presos polítics i dos comuns, i compartíem els cèntims que teníem, es feia entre tots una comunitat amb el que es tenia. *Bueno*, tenia aquestes relacions i tal. Col·laboro amb *varios plantes*, mogudes, distribució de *panfletos*. Perquè era un temps que s'hi movien contra la tortura.⁴⁴

EL RELLEU

Tot el que s'ha exposat fins ara, tant la narració hegemònica de la presó del tardofranquisme associada a la repressió política, com la menys coneguda vivència dels presos comuns, comença a trontollar al novembre de 1975. Després de la mort de Franco i la coronació del rei, una de les primeres mesures que pren aquest serà la promulgació d'un indult general a l'estil dels que el seu antecessor

⁴³ La caracterització del perfil del pres comú de les darreries del franquisme es pot entreveure a les obres de Joaquín Rodríguez Suárez. *Los delincuentes jóvenes en las instituciones penitenciarias españolas (1969-1974)*. Madrid: Publicaciones del Instituto de Criminología. Universidad de Madrid, 1976; i Alfonso Serrano Gómez i José Luís Fernández Dopico. *El delincuente español. Factores concurrentes (influuyentes)*. Madrid: Instituto de Criminología de la Universidad Complutense, 1978.

⁴⁴ Declaracions d'un pres comú de la Model que formen part d'una llarga entrevista inclosa a Josep Maria Garcia-Borés Espí. *La finalidad reeducadora de las penas privativas de libertad en Catalunya*. Universitat de Barcelona, tesi doctoral, 1993, vol. 2, p. 33.

havia concedit amb motiu de les més diverses efemèrides.⁴⁵ Quantitativament, 429 presos polítics van ser excarcerats abans de finalitzar l'any, però els grans beneficiats foren els comuns, dels quals més de cinc mil van quedar en llibertat.⁴⁶ Tanmateix, aquestes xifres no ens han d'enganyar. Per a l'oposició política, l'indult era un «insult», pel nombre relativament escàs de beneficiats però, sobretot, perquè els delictes no eren despenalitzats i, per tant, els indultats podien tornar a ser detinguts, cosa que va succeir en més d'una ocasió. Mentre que per als presos comuns, sortir al carrer sense una modificació prèvia que suavitzés l'LPRS i el CP, ni cap mesura complementària que afavorís la seva reinserció, significava estar de tornada per les mateixes causes en poc temps, quelcom que ja havien previst les autoritats i que es corrobora quan es constata que al mes de març la població reclusa ja s'havia incrementat en 1.100 persones respecte al 31 de desembre.⁴⁷

Aquest viatge d'anada i tornada va convertir aquests presos en testimonis d'una conflictivitat social inèdita, on més que el control del carrer, el que estava en joc era l'orientació que prendria la transició cap a un futur encara incert. En aquesta tessitura, la reivindicació de l'amnistia política, «punta de llança de la ruptura democràtica», va ser una constatació en els comunicats de les més diverses institucions i col·lectius de tot Espanya.⁴⁸ Però no fou fins la substitució d'Arias per Suárez que el nou govern anuncià, entre altres mesures destinades a guanyar-se l'opinió pública moderada del país, que elevaria al rei una petició perquè el monarca exercís el seu dret de gràcia mitjançant una amnistia.⁴⁹ La mesura va tenir un abast quantitativament molt superior a l'anterior indult, però qualitativament reproduïa les limitacions que impedièren considerar-la com la clausura solemne i total de la persecució per raons polítiques durant la dictadura.⁵⁰

⁴⁵ Decreto 2940/1975, de 25 de noviembre, por el que se concede indulto general con motivo de la proclamación de Su Majestad Don Juan Carlos de Borbón como Rey de España (BOE núm. 284, 25 de noviembre).

⁴⁶ Javier Tusell i Genoveva García. *Tiempo de incertidumbre. Carlos Arias Navarro entre el franquismo y la Transición (1973-1976)*. Barcelona: Crítica, 2003, p. 249, els xifren en 5.226, mentre que Ángel Suárez i Colectivo 36. *Libro blanco...*, cit., p. 300, citant declaracions ministerials, eleven la quantitat a 5.929.

⁴⁷ Una nota de premsa de l'Institut de Reinserció Social, reproduïda a *Redención* el 13 de gener de 1976, alertava sobre la necessitat d'establir mesures posteriors a l'indult reial, per tal d'evitar el reingrés en aplicació de la LPRS. Un fet que ja tenia prevista la policia, tal com manifestava un portaveu a *Catalunya/Express*, citat per Lluís Maria Xirinachs. *Amnistia 77. Franco ha mort?*. Maçaners: Abadia, 2006, p. 164. La nova xifra de població reclusa, 9.616 presos (3.425 penats i 6.191 detinguts i processats), a *El País*, 15 de setembre de 1976.

⁴⁸ En clau catalana, David Ballester i Manel Risques. *Temps d'amnistia. Les manifestacions de l'1 i el 8 de febrer*. Barcelona: Edicions 62, 2001. Sobre Madrid, la pel·lícula del Colectivo de cine de Madrid. *Amnistia y Libertad*. 1976. Disponible a <<http://colectivodecinedemadrid.com>>. La demanda, però, va estar present a moltes ciutats i pobles, a més de les grans capitals.

⁴⁹ La informació va sortir publicada a *Redención*, setmanari d'àmbit penitenciari, el 20 de juliol de 1976, citant com a font el diari *Informaciones*, on s'afirmava que beneficiaria 334 dels 636 presos polítics que hi havia, segons el diari.

⁵⁰ Real Decreto-Ley 10/1976, de 30 de julio sobre amnistia (BOE núm. 186, 4 d'agost). La mesura suposava la despenalització dels delictes d'intencionalitat política fins al 29 de juliol, tret d'aquells

Al marge de les interpretacions, de reixes endins la repercussió fou immediata: els presos polítics que s'hi podien acollir van començar a sortir gradualment; els que no, començaren vagues de fam contra «el segon indult de la monarquia». La gran mobilització, però, va venir de la mà dels presos de delictes comuns. La creença, alimentada durant tants anys i engrandida en els darrers mesos, que un fet tan extraordinari com un canvi de règim polític comportaria per a aquests una mesura similar a la que va beneficiar al seus companys de reclusió, era a la base de la seva protesta. El 31 de juliol de 1976 una vaga de tallers i el consegüent *plante* al pati de Carabanchel derivava, a causa de la intervenció de la policia, en un motí. La imatge dels presos dalt les teulades apareix impresa a tots els diaris del dia següent i altres presons on la frustració és compartida se sumen a la protesta.

Amb aquesta, comença un cicle d'accions col·lectives inèdit en la història d'Espanya, del qual els presos de delictes comuns en són els promotors i principals protagonistes.⁵¹ El seu desenvolupament es pot analitzar a partir de la proposta teòrica segons la qual es requereix la triple confluència d'un marc d'oportunitats polítiques, una cultura compartida i una estructura de mobilització que articuli i doni cos al moviment.⁵² Sobre la base del desencany per l'oblit que, segons aquests, havien patit després d'haver sofert empresonament durant la dictadura i no ser beneficiats per l'amnistia, al llarg dels propers mesos els presos comuns aconseguiran dotar-se d'un discurs amb contingut polític —molt influït pel pensament llibertari i la crítica radical *soixante-huitard* a la presó— i articular —amb l'emulació d'algunes de les formes de lluita contra l'empresonament durant el franquisme i la creació d'unes altres d'específiques— un veritable moviment social del qual també participaran des del carrer col·lectius de suport precàriament organitzats. A l'interior de les presons, la Coordinadora de Presos en Lucha (COPEL) serà l'organització que en nom dels presos *socials* —en referència a la nova identitat que identificava com a tals les causes que els havien empès a delinquir— signi les seves reivindicacions d'amnistia, reforma dràstica i urgent del CP i el reglament penitenciari, així com l'abolició de les jurisdiccions especials, començant per l'LPRS, entre altres demandes. Quant a les formes, a pesar que la COPEL va emprar en origen mètodes pacífics per intentar establir converses

---

que haguessin posat en perill o lesionat la integritat de les persones, el que deixava fora la majoria de presos d'ETA, FRAP, MIL i altres grups armats. També s'hi van excloure els militars de l'UMD, per pressions de l'exèrcit. En canvi, sí que se'n van beneficiar els objectors de consciència, que havien quedat exclosos de l'anterior.

⁵¹ Sobre aquests fets he tractat anteriorment a César Lorenzo Rubio. «La revolta dels comuns. Aproximació al moviment per la llibertat dels presos socials durant la transició», a *Actes del congrés La transició de la dictadura franquista a la democràcia*. Barcelona: CEFID-UAB, 2005, p. 346-354, i a «“El mal necesario” o la política penitenciaria en la transició», *Mientras tanto*, núm. 99 (2006), p. 85-98.

⁵² Doug McAdam, John D. McCarthy i Mayer N. Zald. «Oportunidades, estructuras de movilización y procesos enmarcadores: hacia una perspectiva sintética y comparada de los movimientos sociales», a Doug McAdam, John D. McCarthy i Mayer N. Zald (eds.). *Movimientos sociales: Perspectivas comparadas*. Madrid: Istmo, 1999, p. 21-46.

amb la cúpula de l'administració penitenciària, atès que la resposta més habitual a les cartes i manifestos va ser l'aïllament dels seus líders i simpatitzants, aviat els *plantes* i les vagues de fam es van alternar amb amotinaments i autolesions col·lectives, que gràcies a la seva espectacularitat fessin visible a ulls de la societat l'existència d'un problema penitenciari no resolt.

A partir de la creació de la COPEL, al principi de 1977, i sobretot de l'estiu següent quan les accions col·lectives creixen en nombre i intensitat, el moviment de presos socials determinarà, gràcies a la pressió exercida sobre la classe política i l'opinió pública, l'adopció de mesures de reforma encaminades a desactivar la protesta, adequant els textos jurídics que regien l'empresonament a una nova etapa democràtica com la que aleshores tot just s'iniciava, però també —no es pot negar— que perpetuaven la presó com a càstig per antonomàsia a la transgressió de la llei.

L'estiu de 1978, dos anys escassos des del primer esclat a Carabanchel, les oportunitats que les amnisties, en particular, i el clima d'efervescència política, en general, havien obert per a la reivindicació, presentaven clars signes d'esgotament. La suma de la política penitenciària de mà dura, el final de l'interès públic pel tema carcerari, la llei d'amnistia⁵³ i la prohibició expressa d'indults generals recollida a l'esborrany de la Constitució, juntament amb les dissensions internes del moviment de presos i el debilitament dels seus aliats naturals —causat, especialment, per la criminalització de la CNT per part de l'Estat a través d'agents infiltrats, com en el Cas Scala— va provocar la pràctica desaparició de les sigles de la COPEL, i darrere d'aquesta, la del moviment de presos socials.

L'HERÈNCIA LEGISLATIVA...

Si el balanç que es desprèn de la lluita reivindicativa duta a terme pels presos polítics durant tota la dictadura, i especialment els darrers anys, és majoritàriament positiva, perquè va comportar, primer, la conquesta de parcel·les de llibertat dins les presons i, a la llarga, contribuí decisivament en la concessió de les diferents amnisties; la lectura *a posteriori* que podem fer del moviment reivindicatiu de presos socials, davant les magres conquestes que va assolir i l'obscur panorama que va deixar en herència, no pot ser gaire engrescadora.

L'amnistia per a tots els presos —inclosos els socials—, no cal insistir-hi, no es va aconseguir. Ni tan sols l'indult que un reduït grup de senadors, encapçalats per Juan Mari Bandrés i Lluís Maria Xirinachs, va intentar tramitar a través d'un projecte de llei al febrer de 1978. Les excarceracions van arribar per la porta del

⁵³ Aprovada el 14 d'octubre de 1977 pel Parlament, aquesta vegada sí, amb tota la pompa i la solemnitat que l'ocasió es mereixia; però amb l'obscura contrapartida que també se'n beneficiessin aquells que s'havien oposat a la democràcia i que es negués la possibilitat de jutjar per les seves responsabilitats els agents de l'Estat implicats en tasques repressives.

darrere, a través d'una modificació d'alguns articles del CP i la LECr, acordada dins el paquet de mesures penals dels Pactes de la Moncloa i coneguda com a Llei de Quanties perquè elevava les quanties econòmiques dels tipus penals que servien per graduar la pena, com a conseqüència de la devaluació de la moneda.⁵⁴ És a dir, es deixà de castigar amb dos anys de presó el robatori d'un rellotge de 2.000 pessetes, com fins llavors succeïa. Gràcies a aquesta mesura, durant els mesos següents, 588 penats i 270 preventius van quedar en llibertat, i 763 més van rebaixar la seva condemna tot i restar a la presó.⁵⁵

La LPRS va ser modificada de manera provisional al final de 1978. Una «*solución parche*», segons els especialistes, ja que la majoria dels principis jurídics van quedar pràcticament intactes, a més que no afectà pas el pretès tractament —no era altra cosa que l'empresonament d'aquell individu que fos considerat un «perillós social».⁵⁶ Pel que fa al CP, es va encarregar a una ponència la redacció d'un avantprojecte, que estava pràcticament enllestit al final de 1978. Aquest text, convertit posteriorment en Projecte, preveia una sèrie d'elements, com la despenalització de tots els delictes d'opinió, la reducció del temps màxim d'empresonament a 20 anys —25 en casos excepcionals—, l'eliminació de l'agreujant de multireincidència, o la reducció de la variada tipologia de penes, que el convertien en «*un válido intento para alcanzar la humanización del sistema penal con el fin de adecuarlo a los postulados del Estado social y democrático de Derecho en los que se inscribe la España constitucional*».⁵⁷ No obstant això, o precisament per tots aquests elements citats, sota la màscara de crítica tècnica, el text va ser objecte d'una ferotge crítica política dirigida pels sectors més conservadors de la nostra societat i dels mateixos estaments professionals afectats (judicatura i advocacia), que veien amb recel tot el que obligués a adaptar-se a noves formes de concebre el dret penal i la seva aplicació.⁵⁸ Resultat? La reforma del conjunt va quedar en via morta, només es reformaren punts concrets amb efectes desastrosos sobre el sistema penitenciari, com es veurà a continuació, i caldrà esperar fins el 1995 per veure aprovat el nou Codi Penal.

En canvi, la reforma penitenciària, l'altre cavall de batalla dels presos, sí que es va aprovar, i fou gràcies a les seves accions, a la urgència generada per les visions de l'horror i el conflicte que els presos socials van mostrar més enllà dels murs, que aquesta reforma legal es convertí en la primera Llei orgànica de la

⁵⁴ Ley 20/1978, de 8 de mayo, de modificación de determinados artículos del Código Penal y de la Ley de Enjuiciamiento Criminal (BOE, núm. 110, 19 de maig).

⁵⁵ Carlos García Valdés. *Informe general 1979*. Madrid: DGIP, 1979, p. 96. Les dades es refereixen a setembre de 1978.

⁵⁶ Ley 77/1978, de 26 de diciembre, de modificación de la Ley de Peligrosidad Social y de su Reglamento (BOE, núm. 10, 11 de gener de 1979). Juan Terradillos. *Peligrosidad Social...*, cit., p. 63-70.

⁵⁷ Roberto Bergalli. «Transición política y justicia penal en España», *Sistema*, núm. 67 (1985), p. 57-96, concretament, p. 62-63.

⁵⁸ Gonzalo Quintero Olivares i Francisco Muñoz Conde. *La reforma penal de 1983*. Barcelona: Destino, 1983, p. 14-15.

democràcia. Un fet insòlit (únic a Europa i, probablement, al món) que només es pot explicar per l'acció del moviment. El seu contingut responia a algunes de les demandes dels presos, en el sentit d'humanitzar una legislació, que tot i les reformes posteriors datava originalment del 1956 i doctrinalment estava ancorada molt més enrere. La modernització no fou, però, total, ja que assumia i reafirmava molts dels pressupòsits teòrics sobre el tractament, de base conductista, introduïts durant els anys seixanta. I, el que és més xocant, incloïa articles expressament orientats a impedir la reproducció d'un altre moviment de presos, com ara la prohibició del dret dels reclusos a associar-se.⁵⁹ A més d'importants esclatxes jurídiques per on ben aviat es filtraria la doctrina penal de l'emergència jurídica, emprada contra terroristes i presos socials conflictius als quals s'aplicarà un règim d'aïllament en condicions extremes, emparat en l'article 10 de la llei, especialment en presons de fama tan funesta com la d'Herrera de la Mancha, i moltes altres.⁶⁰

...I L'HERÈNCIA MATERIAL

Tant important, o fins i tot més —i sobretot, menys conegut—, com el conjunt de reformes penals-penitenciàries dels anys centrals de la transició, és el llegat quotidià que restà en el dia a dia de les presons de l'etapa democràtica acabada d'estrenar. Al juliol de 1979, abans que la LOGP fos aprovada, Alberto Estrella Goytre, en nom del grup d'UCD, ja es referia a alguns dels problemes que en els pròxims anys es deixarien sentir amb cruessa:

Tenemos un problema de tipo presupuestario; [...] una serie de medios económicos muy escasos. Pero tenemos otros problemas más graves. El primero, es que esta reforma penitenciaria cronológicamente ha llegado a esta Cámara en la legislatura anterior, ha llegado antes que otras reformas que son necesarias y precisas, y me refiero concretamente al Código Penal, a la Ley de Enjuiciamiento Criminal e, incluso, a la Ley Orgánica del Poder Judicial. Tenemos también un problema que es anterior: cómo evitar que nuestra población reclusa suba de número, cómo reducir al número

⁵⁹ *Diario de Sesiones del Congreso de los Diputados (DSCD)*, núm. 24 (1979), p. 1287.

⁶⁰ La Ley Orgánica 1/1979, de 26 de septiembre, General Penitenciaria (*BOE* núm. 239, 5 d'octubre), ha estat objecte de nombrosos anàlisis jurídiques de signe oposat. La del seu artífex, aleshores director general d'Instituciones Penitenciarias, està recollida junt amb altres materials a Carlos García Valdés. *La reforma penitenciaria*. Madrid: Publicaciones del Instituto de Criminología de la Universidad Complutense de Madrid, 1981. Per a una visió crítica —més realista, sota el nostre punt de vista, i doncs, amb la qual ens alineem clarament—, vegeu Iñaki Rivera Beiras. *La cuestión carcelaria: historia, epistemología, derecho y política penitenciaria*. Buenos Aires: Del Puerto, 2006, p. 167-180, entre altres obres anteriors. Sobre el «régimen cerrado», vegeu Borja Mapelli Caffarena. «Consideraciones en torno al art. 10 de la LOGP», *Revista de Estudios Penitenciarios*, núm. Extra 1 (1989), p. 127-138; i per als orígens i primers incidents a la presó d'Herrera, Manolo Revuelta. *Sumario 22/79 Herrera de la Mancha. Una historia ejemplar*. Madrid: La piqueta-Queimada, 1980.

*mínimo posible de reclusos, de presos, nuestros establecimientos. Este es un problema social y precisamente a él se refiere el preámbulo de la ley. La ley y la reforma son un mal necesario, y quiero llamar la atención sobre ello. Debemos reflexionar todos sobre este punto: qué medidas sociales debemos adoptar para evitar algo que sobrecoge, que son los datos y cifras de la memoria publicada este año, según la cual el mayor porcentaje de reclusos se encuentra entre los veintiuno y veinticinco años —que es la circunstancia de que los Arquitectos del Gabinete de Arquitectura de la Dirección General están previendo prisiones para una población de 20.000 habitantes, reflexionemos sobre este punto— y qué medidas debemos adoptar, cómo debemos reformar nuestras estructuras para evitar esas frustraciones y marginaciones que dan lugar a esta tremenda delincuencia que tenemos que padecer. Nada más.*⁶¹

Ni res menys: manca de pressupost, ordenació legal endarrerida i allunyada de les noves disposicions penitenciàries, greus conflictes socials i població reclusa en continu creixement —especialment la franja d'edat més jove—, que s'estimava que arribaria al doble de la que el sistema custodiava al final de l'any anterior.⁶² Hi havia més problemes a pesar que no els hi explicités: la mentalitat conservadora, fins i tot immobilitista, d'una bona part del funcionariat i de la mateixa Direcció General n'era un, i no precisament menor, igual que el perfil ideològic dels jutges, de qui depenia l'aplicació de les lleis penals. La recrudescència de l'activitat terrorista d'ETA i dels GRAPO, que assoliria el seu funest zenit en el bienni 1979-1980 (amb les seves derives penitenciàries), era un altre element a la contra, i tampoc no s'ha d'oblidar la quota ultradretana de violència política i els seus representants dins la presó. Encara que la indeterminació de la classe política i de la societat en conjunt a l'hora de fer front a l'explosiva combinació de tot l'anterior era, probablement, el més greu de tots els problemes.

La conjunció d'elements que acabem d'enumerar sumada a l'escenari de destrosses materials i desorganització interna que va deixar el període immediatament anterior, va donar com a resultat un llarg període de conflictes i incidents, ben lluny de la tranquil·litat que es podria esperar un cop vençuda la resistència organitzada dels presos, encara que en va canviar substancialment el perfil. A partir d'aleshores, les protestes col·lectives de diversa mena que el moviment de presos socials havia protagonitzat seran substituïdes, majoritàriament, per agressions individuals entre interns o contra els funcionaris, fora del que pot ser considerat violència col·lectiva, i doncs, mancades del caràcter de contesa política que aquesta implica.⁶³

El 1979 encara es va produir algun episodi de violència col·lectiva de caràcter residual en forma d'amotinaments, com el produït al febrer a la Model de

⁶¹ DSCD, núm. 24 (1979), p. 1295-1296.

⁶² El 31 desembre de 1978 hi havia 10.463 presos, però durant el debat al Congrés el mateix Estella es va referir a les 13.000 persones encarcerades en aquell moment. Això vol dir que en set mesos la població reclusa havia augmentat gairebé un terç.

⁶³ Charles Tilly. *Violència colectiva*. Barcelona: Hacer, 2007.

Barcelona, però ja no responia a reivindicacions clares, i s'assemblava més a una explosió de ràbia continguda.⁶⁴ Mentre que l'any següent, el pes del balanç sobre conflictivitat va recaure en els interns estrangers pel retard en els tràmits d'expulsió, els membres de grups terroristes, l'augment de l'índex de violència en els centres de joves, els intents repetits d'introducció d'armes de foc i drogues, les venjances i l'augment de l'índex de suïcidis.⁶⁵ Fenòmens de violència que en lloc de les accions espectaculars d'uns anys enrere presentaven un perfil de menor rellevància pública, moguts per interessos particulars generalment despolititzats però que atesa la persistència i l'extensió van mantenir en estat d'alerta permanent presos i funcionaris per les conseqüències fatals que van tenir.

Aquest procés de degradació de la vida a la presó era paral·lel, de fet, a una modificació de la subcultura carcerària dels presos del moment. Durant la fase final del franquisme, com s'ha vist, per sobre de les diferències entre els dos col·lectius de presos, hi havia un sentiment de *causa comuna*, una solidaritat interna entre tots els que estaven d'un costat de les reixes. Els presos polítics exercien un rol de referents ideològics i normatius del sistema sociocultural dels presos gràcies a les seves pautes de conducta, a aquella moralitat que els comuns, majoritàriament, no tenien. I quan els presos *socials* van prendre el relleu als polítics en les reivindicacions, la cohesió interna i la solidaritat van constituir la base sobre la qual s'articulà la vida dels membres més implicats en la COPEL.⁶⁶ Però un cop escapçada aquesta organització, cap altre col·lectiu ni motivació va ser capaç d'aglutinar els presos més enllà de moments molt concrets.

També va contribuir enormement a aquest canvi la irrupció del consum massiu de drogues. Fins aleshores, la «grifa» i l'alcohol eren les substàncies més habituals al carrer i a la presó, mentre que l'heroïna era escassa, tenia un preu elevat i una certa càrrega contracultural. Però a partir del tombant de 1978-1979, el «caballo» perd aquesta connotació a la mateixa velocitat que cavalca pels barris populars i enganxa els «fills del carrer», però també els fills de classes mitjanes i treballadores, bastants d'ells amb itineraris de militància política o participació en els moviments socials.⁶⁷ Els estralls que aquest canvi d'hàbits va provocar foren

⁶⁴ Els crits que es van sentir en aquest motí ja no eren els d'«*Amnistía y libertad*», sinó «*Ya está compañeros, vamos a por ellos, a no dejar uno vivo*» i «*Subir cabrones que ahora os vamos a matar*». Arxiu particular Francisco Marín (AFM), «Informe remitido a la Fiscalía General de la Audiencia Provincial de Barcelona, así como a la DGIP», Barcelona, 2 de febrer de 1979.

⁶⁵ DGIP. *Informe General 1981*. Madrid: DGIP, 1981, p. 61-70;

⁶⁶ «... durante unos cuantos meses tuvimos la capacidad de establecer una convivencia comunal, tal, los comunes eh, bueno luego, la conciencia política de cada uno ya cada cual... pero durante unos meses en la sexta galería de Carabanchel estuvimos conviviendo como cuarenta y tantos presos de la COPEL en régimen comunal, o sea, compartíamos ¡todo! Todo lo que enviaba la familia, todas las pertenencias, el tabaco... se compraba todo colectivo... en fin, como sucedía en las comunas de los presos políticos en las cárceles ¿no?» Entrevista a D. P. M., 10 d'agost de 2005.

⁶⁷ Oriol Romani. *Las drogas. Sueños y razones*. Barcelona: Ariel, 1999, p. 94-112; Gonzalo García Prado. *Los años de la aguja. Del compromiso político a la heroína*. Zaragoza: Mira, 2002.

enormes: de manera quasi immediata, augment de la delinqüència i dels empresonats, i alhora, dins de les presons, afavorí l'aparició de bandes i el desencadenament de baralles i assalts entre interns:

...la gente ya no se mataba por respeto, se mataba pues por eso, por una dosis. Y una dosis podía valer unas zapatillas; una dosis podía valer un cubo, un cubo de comida; si habías pedido fiado, o prestado, una papelina, pues tenías que pagarla, si no la pagabas pues claro, había algo que se llamaban los abusos. Yo he visto a gente matar, por nada, por unas zapatillas de deporte.⁶⁸

I per acabar de dilapidar l'últim vestigi d'unitat, la implantació del tractament penitenciari i el seu procediment estratègic va fer la resta. La reforma penitenciària atorgava un ampli poder als responsables penitenciaris per aplicar el premi o el càstig en funció del comportament dels presos, el que va potenciar les actituds individualistes per a l'obtenció dels beneficis particulars, trencant l'antic sistema de valors dels reclusos i debilitant la cohesió de grup. El que hi col·labora viu millor i surt abans, el que s'oposa al sistema, ho passa pitjor i retarda la seva sortida en llibertat.⁶⁹ Tots aquests canvis van convertir ràpidament en un record del passat la solidaritat entre reclusos, i sense un respecte tàcit entre iguals, ni capacitat per imposar-lo de forma externa per part dels vigilants, la lluita per la supervivència es va basar en el *campi qui pugui*.⁷⁰

La Model, per les seves característiques de presó de preventius, massificada, en un estat de conservació lamentable, agreujat pels darrers incendis i amb una dotació de personal que era incapaç de mantenir un mínim ordre, va patir especialment aquest nou tipus de situacions. A l'abril de 1979, J. G. F., *el Tiriti*, va prescindir per sempre del seu DNI, que encara es conserva grapat al seu expedient. A aquest lampista, acusat de robatori, un altre intern li va clavar un punxó al tòrax mentre li reclamava els diners d'un deute. No hi va servir de res que dos funcionaris el traslladessin a l'Hospital Clínic en el cotxe particular d'un d'ells sense esperar l'escorta o l'ambulància.⁷¹ Més sort van tenir tres presos nord-africans que una setmana després van ser atracats per sis interns que els havien amenaçat amb un punxó demanant-los-hi diners, però que es van conformar enduent-se dues cerveses.⁷² Els mateixos fets, però amb uns altres noms es van

⁶⁸ Entrevista a J. S., 15 de març de 2010.

⁶⁹ El mateix García Valdés reconeix que la restricció de moviments i comunicacions dels líders de les protestes, la presència constant de policia a l'interior de les presons, d'una banda, i la potenciació de les progressions de grau i els permisos de sortida per als presos que observessin bona conducta, així com un canvi en els criteris per a la concessió de la llibertat condicional, d'una altra, van suposar les claus per disminuir la conflictivitat a les presons al llarg de la segona meitat de 1978. Carlos García Valdés. *Informe general 1979...*, cit., p. 118.

⁷⁰ Josep Maria Garcia-Borés Espí. «El impacto carcelario», a Roberto Bergalli (coord.). *Sistema penal y problemas sociales*. València: Tirant lo Blanch, 2003, p. 395-425, especialment p. 401-402.

⁷¹ ANC, Fons CPHB, UI 3.870, expedient 88.297.

⁷² ANC, Fons CPHB, UI 3.832, expedient 85.281.

produir a Carabanchel, l'altre gran forat negre de la justícia, elevat a la categoria de «*Vaticano de la marginalidad*» en el Madrid de la *movida*.⁷³ Allà un pres moria apunyalat enmig d'una baralla entre bandes d'interns d'origen sud-americà i presos espanyols, i una quinzena en resultaren ferits.⁷⁴ L'episodi, de considerables proporcions, va provocar un escorcoll general en què es van descobrir abundants punxons de manufactura casolana, però no destaca especialment enmig del panorama de forta degradació de la convivència, on més preocupants que els punxons eren les pistoles i revòlvers que es van confiscar amb relativa freqüència durant els mesos següents.⁷⁵ Davant la perspectiva de ser violat —com li va passar a A. V. C., qui va patir un primer intent a principis del mes de juny de 1980 que no es va consumir gràcies a la intervenció d'un funcionari, encara que dues setmanes més tard el jove no va tenir tanta sort i dos presos van abusar d'ell mentre un tercer els mirava— o d'acabar amb el mànec d'una cullera clavat al ronyó, va haver-hi qui va preferir llevar-se la vida pels seus propis mitjans.⁷⁶ Una opció que va augmentar en aquesta època —set suïcidis el 1977 al conjunt de les presons, nou el 1978, disset el 1979, i vint-i-u el 1980.⁷⁷

A les presons de Madrid i Barcelona, devastades pels motins —i el mateix es podria dir d'altres com Sevilla o València, malgrat que en tenim menys testimonis—, moltes cel·les no es podien tancar per manca de forrellat i fins i tot n'hi havia que estaven comunicades entre si per forats a les parets. Conceptes com l'aïllament o la classificació, tan entusiàsticament proclamats en la nova LOGP, perdien en aquestes circumstàncies tot el sentit. Per no parlar de la reclusió en cel·les individuals (art. 19 de la llei, mai fins ara acomplert). La seguretat no estava garantida per a ningú i un nombre significatiu de presos vagaven a la seva sort, instal·lant-se allà on podien i defensant-se dels seus assaltants amb les mateixes armes. No ens ha de sorprendre, doncs, que el novembre de 1979, un funcionari informés de la següent manera després de sorprendre un pres en una cel·la que no era la seva: «*He de significarle que esta celda como otras que están desabitadas, las usan los internos para hacer sus necesidades en el suelo estando todos ellos llenos de excrementos, siendo este interno el 1º que se coge "in franganti"*».⁷⁸

⁷³ Francisco Umbral. *Diccionario cheli*. Barcelona: Grijalbo, 1983, p. 155.

⁷⁴ *El País*, 11 de maig i *ABC*, 13 de maig de 1979.

⁷⁵ *ABC*, 24 d'abril de 1979, a Carabanchel; *ABC*, 21 de juny de 1980, en poder d'un membre d'ETA a Carabanchel; *ABC*, 7 de juliol de 1981, a la Model, d'on van escapar-se els presos que tenien l'arma; *ABC*, 18 de juliol de 1981, també a la Model i amb intenció de fer-la servir per fugir.

⁷⁶ El cas de la violació, a ANC, Fons CPHB, UI 3.858, expedient 87.315. El suïcidi del jove que va preferir treure's la vida a les dependències de la DGS per por a ingressar a Carabanchel, és documentat per Henry A. Przybyl. «Ahorcarse antes que ir a la cárcel», *Blanco y Negro*, 11 de juny de 1980, p. 22-23.

⁷⁷ DGIP. *Informe General 1981...*, cit., p. 61-70.

⁷⁸ ANC, Fons CPHB, UI 3.835, expedient 85.560, Nota d'un funcionari al Cap de Servei, Barcelona, 20 de novembre de 1978. Sobre Carabanchel, aquest passatge dóna una idea fidel de com es vivia: «*Iniciaron los tres la búsqueda de una celda donde alojarse. En la planta baja y en la primera todas estaban ocupadas y al completo. En la segunda planta quedaban algunas desocupadas, pero estaban completamente*

Davant d'aquesta situació, que també patien els mateixos vigilants, la seva actitud es movia entre la impotència —«*Nuestra moral profesional ha sido tan pisoteada que dejamos al criterio de V. I. la decisión que V. d. pueda adoptar*»— i l'exigència de mà dura —«*Nosotros pensamos que a situaciones extremas, medidas extremas. La situación ha llegado a un límite cuyo desenlace sólo puede tener un final lamentable y trágico si no se ponen prontas soluciones*». ⁷⁹ El fet que dos dels signants de la segona nota es trobessin sis mesos després entre els acusats de maltractaments a la presó d'Herrera de la Mancha, prèvia petició de trasllat voluntari, ens pot indicar a quin tipus de mesures es referien. Van haver-hi, és clar, funcionaris de posicions progressistes, els menys, fundadors de la Unión Democrática de Prisiones, embridat del sindicalisme penitenciari; però la majoria, possiblement, devien pensar que, ben mirat, no valia la pena jugar-se la vida quan n'hi havia prou amb esperar que passés el seu torn per gaudir dels dos dies de descans que el seguien.

Naturalment, aquests successos no conformen, ni de lluny, la llista completa d'incidents destacables, una part dels quals va tenir com a protagonistes els presos «especials» —és a dir, polítics, tot i que l'Estat no els hi reconegués aquest caràcter. La proliferació de túnels per evadir-se de la presó o, fins i tot, des de fora per ajudar a evadir-se els companys presos, va ser una constant en aquests anys, amb una referència obligada als membres dels anomenats *Grupos Autónomos*, els quals van foradar els subsòls de València, Girona i Barcelona en més d'una ocasió. ⁸⁰ També van fer servir aquest mètode els GRAPO presos a Zamora, amb gran escàndol per la llibertat de moviments de què havien gaudit per posar en pràctica els seus plans. ⁸¹ I no menys inversemblants van ser l'intent de fugida d'un dels assassins dels advocats d'Atocha de la presó de Ciudad Real, i la fugida, aquest cop reeixida, d'un altre dels ultradretans autors de la matança gràcies a un insòlit permís concedit pel jutge amb l'informe previ favorable de la Junta de Règim. ⁸² Aquests i altres incidents com les protestes dels presos bascos a Sòria mentre s'habilitava Nanclares de la Oca com a presó de màxima seguretat per a aquest col·lectiu, o les vagues de fam dels GRAPO a Herrera, van suposar la quota de protesta coordinada contra el sistema penitenciari de la fi dels anys

---

destruidas, repletas de escombros, desperdicios de comida, orines y heces. En la tercera planta, la más destruida y por tanto menos habitada, encontraron una celda, en el pasillo izquierdo, que aunque arruinada y llena de escombros, pensaron que podían arreglar. No encontraron otra opción. Fueron sacando los escombros y arrojándolos en la celda contigua, hasta que quedó parcialmente despejada. Buscaron entre las ruinas camas, somieres y colchonetas y taparon la ventana con plásticos y cartones. No tuvieron luz ni agua, pero al menos esa noche pudieron descansar, no sin antes atrancar la puerta con una pila de ladrillos y perfiles de hierro». Tomás Pellicer. FRAP: Grupo armado. Bilbao: Gatazka, 2009, p. 168.

⁷⁹ Ambdós comentaris provenen d'informes de funcionaris a la direcció del centre amb motiu del motí del dia 1 de febrer de 1979. Dipositats a l'AFM.

⁸⁰ Entrevistes a A.V.A. i F.S.F., antics membres d'aquests grups, el 13 i 14 de maig de 2007. Vegeu Grupos Autónomos. *Comunicados desde la prisión de Segovia y otros llamamientos a la Guerra Social*. Bilbao: Muturreko Burutazioak, 2000.

⁸¹ *El País*, 13 de gener de 1980.

⁸² Alfredo Grimaldos. *La sombra de Franco en la Transición*. Madrid: Oberón, 2004, p. 135-136, 171.

setanta i els primers vuitanta, però tot i la seva importància, no pot equiparar-se a una violència de baixa intensitat molt estesa que continuarà en augment mercès a l'increment continu del nombre de reclusos.

ALARMA SOCIAL, DEMAGÒGIA I PROFECIES ACOMPLERTES

Tots aquests elements van amplificar la seva repercussió en unes presons cada vegada més massificades a causa de l'augment de la criminalitat —certament, com ja s'ha dit—, però, sobretot, per un canvi en la legislació sobre el decret de la presó provisional i l'aplicació de la llibertat condicional. Pel que fa a la primera causa, hi ha suficients indicis que corroboren aquest increment i ajuden a explicar l'extensió d'un clima d'alarma social. Els robatoris amb violència o intimidació van augmentar el 1978 un 124% respecte a 1977. D'aquests, 573 van ser atracaments a bancs, la majoria a Barcelona, enfront dels 265 de l'any anterior.⁸³ El fiscal general del Reino va associar aquest augment als indults decretats durant els anys anteriors, l'absència d'efectes dissuasoris en l'aplicació de les penes i la concessió indiscriminada de la llibertat provisional,⁸⁴ però possiblement la necessitat d'ingressos regulars que la dependència de les drogues va generar sigui una explicació més ajustada a la realitat. Atracar farmàcies en busca de diners fàcils o medicaments com a substitutiu momentani —pràctica que va augmentar espectacularment en aquests anys—, estirar bosses, fer el pont a un vehicle per endur-se'l, entrar en un domicili o atracar un banc, van convertir-se en una progressió de delictes *in crescendo* massa habitual en aquells anys que quasi sempre tenien com a finalitat aconseguir la dosi diària.⁸⁵ Aquesta realitat, salpebrada amb abundants dosis de sensacionalisme en certs mitjans, fou utilitzada pels sectors conservadors, encapçalats pel govern, per a legitimar un canvi en l'ordenament jurídic:

De un lado el creciente aumento de un tipo de delincuencia que, sin ser de extrema gravedad, intranquiliza seriamente a los ciudadanos, como son los delitos de robo con violencia o intimidación de las personas, los robos con fuerza en las cosas, las amenazas o coacciones, las lesiones, los robos y hurtos de vehículos de motor, los simples hurtos, etc.; y especialmente si unos y otros se cometen por grupos o pandillas, esto exige una serie de medidas eficaces para contrarrestar sus efectos nocivos y desmora-

⁸³ M.^a del Carmen Hurtado Martínez. *La inseguridad ciudadana de la transición española a una sociedad democrática. España (1977-1989)*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 1999, p. 111-127 i 165-192.

⁸⁴ *Memoria del Fiscal del Reino 1978*, p. 63-64.

⁸⁵ El 1975 van haver-hi cinc atracaments a farmàcies, l'any següent ja en van ser 55, i només durant el primer trimestre de 1977 pujaven a 40. *Memoria del Fiscal del Reino 1977*, p. 71. En total aquest any, van sumar 529, que al següent van ser 858 i el 1979 van arribar als 1.900. M.^a del Carmen Hurtado Martínez. *La inseguridad...*, cit., p. 124.

*lizantes. Por otro lado, la frecuencia con que tales delitos se cometen produce la consiguiente alarma social, a la que debe darse una respuesta inmediata y adecuada a través de las reformas legislativas que sean necesarias.*⁸⁶

La mesura, de fort caràcter demagògic, destinada a «treure de la circulació» els delinqüents reincidents mitjançant l'ampliació dels supòsits a partir dels quals es podia decretar presó provisional i perllongar-ne la durada, va provocar, com era previsible, un augment espectacular de la població reclusa, que multiplicà exponencialment les problemàtiques inherents al sistema.⁸⁷ Transcorregut una mica més d'un any des de l'entrada en vigor de la LOGP, i sis mesos des de la reforma penal, el director general Enrique Galavís feia balanç de la seva implantació. Tots els problemes que va enumerar Estella Goytre un any i mig enrere, si més no, hi persistien i molts s'havien aguditzat: «*En las cárceles españolas no tenemos el clima adecuado para garantizar la reeducación de los reclusos ni la seguridad de las propias prisiones; los presos están hacinados, los centros son viejos e inservibles, los funcionarios no son suficientes y los medios económicos de que disponemos no bastan*».⁸⁸

El nombre de reclusos havia augmentat, almenys, en 5.000 persones en només un any, situant-se entorn als 19.000 presos, molt per sobre de la capacitat teòrica del sistema, estimada, en el millor dels càlculs, en 15.000 places.⁸⁹ Si es mantenia aquest ritme, el 1985 s'arribaria als 30.000 reclusos, en lloc dels 20.000 previstos no feia gaire temps, el que obligava a doblar la capacitat de les presons els propers cinc anys. Segons el director general calia construir 30 centres nous per poder substituir els vells i mal ubicats, però la sempiterna falta de pressupost limitava la capacitat de renovació. Pel que feia a la persistència de violència i les fugues, la separació per edats dels reclusos i la construcció amb sòls de formigó acabarien amb aquests problemes. Malgrat les declaracions d'intencions, més del 50% de la població reclusa estava a l'espera de judici (prop d'un 80% a la Model) de manera que seria molt difícil que fossin classificats per un cos de funcionaris que segons els càlculs tenia menys de la meitat d'efectius (4.000) dels necessaris (9.000) i sobre els quals, malgrat que el seu cap no ho reconegués, els mitjans informaven de significatives denúncies per abusos de poder i corrupteles diverses.

L'any següent, l'aprovació del nou Reglament va culminar la reforma penitenciària, però com que l'aplicació era inviable en les condicions en què estaven les presons, la seva rellevància fou mínima.⁹⁰ En canvi, els conflictes, abonats per

⁸⁶ Paraules del vocal de la Comisión de Justicia, durant la defensa del dictamen al Ple del Senat que aprovà la llei. *Diario de Sesiones del Senado (DSS)*, núm. 47, 12 de març de 1980, p. 2082.

⁸⁷ Ley 16/1980, de 22 de abril, sobre modificación de los artículos 503, 504 y 505 de la Ley de Enjuiciamiento Criminal en materia de prisión provisional (*BOE* núm. 101, 26 d'abril).

⁸⁸ *La Vanguardia*, 21 de desembre de 1980.

⁸⁹ «Entrevista a Enrique Galavís», *Blanco y Negro*, 31 de desembre de 1980, p. 18-22.

⁹⁰ Real Decreto n° 1201/1981, de 8 de mayo (*BOE* núms. 149 a 151, de 23 a 25 de juny). Alfonso Serrano Gómez. «Derecho penal: reglamento penitenciario de 1981», *Boletín de la Facultad de Derecho UNED*, núm. 8 (1982), p. 61-70.

la misèria, van continuar essent la tònica predominant. Les primeres mostres es farien visibles al cap de poc temps, quan la calor estiuenca es va aliar amb la superpoblació (ja se superaven els 21.000 presos) i s'hi van prodigar les agressions i altercats de tota mena, que van tornar a posar de manifest —si mai havia disminuït la seva actualitat— «el problema carcerari». Un pres va ser mort a Alacant a mans del seu company de cel·la al juny; un altre un mes després a Carabanchel per deutes.⁹¹ En altres ocasions la desesperació conduïa al suïcidi: dinou casos fins al setembre.⁹² Quan no eren morts, eren fugues: com la de vuit perillosos atracadors de la Model al principi de juliol, armats amb punxes i fins i tot una pistola.⁹³ I seguint l'escala gradual de la conflictivitat carcerària, els motins. Al reformatori de Carabanchel, el malestar que van causar les restriccions imposades a l'entrada de paquets, en un intent per frenar la distribució de droga, en va provocar un de molt violent.⁹⁴ Situació que per molt poc no va arribar a desencadenar-se a la Model, després de la protesta de més d'un centenar de reclusos per la negativa de la direcció a deixar-los presenciar un partit de futbol per televisió —segons la versió oficial— o la indèguda assistència mèdica a un reclus —segons la versió dels presos—; encara que en qualsevol cas, bona part del descontentament es devia a les condicions de vida que patien els 2.300 presos obligats a viure en un edifici construït feia gairebé un segle per a 700.⁹⁵ No és estrany, doncs, que quan li van preguntar al director: «¿Usted, cuando cada día llega a su puesto de trabajo tiene miedo de qué es lo que puede reportar el día?», aquest respongués sense pal·liatius:

Miedo no, tiemblo, sencillamente tiemblo de saber por... qué va a ser el conflicto venidero. Por que los conflictos son continuos, ya digo que muchas veces no por culpa de los mismos internos, tengamos en cuenta que hay una galería, concretamente la tercera y la cuarta, que tienen seiscientos hombres cada una, hay tres funcionarios de vigilancia en cada una, o cuatro, todo lo más, ¿qué control pueden ejercer cuatro funcionarios? No solamente ya de, no vamos a hablar en las profundidades del fin de la ley penitenciaria, de la reeducación, reinserción etcétera, etcétera, todos fines muy loables y además que hay que ir a conseguirlos como es lógico, sino simplemente una mera vigilancia es imposible de hacerla, y ¿qué ocurre? Pues que todos los días hay —se diga lo que se diga en contra, como algunos señores han afirmado que no—, yo tengo todos los días en el juzgado de guardia, conflictos de los internos entre sí, palizas, no solamente una riña por un quítame allá esas pajas, como vulgarmente se dice, sino auténticas palizas que se propinan a lo mejor entre tres o cuatro a una sola persona, violaciones, lamentablemente, siguen existiendo, y ya incluso se llega al extremo de que la víctima ni se atreve a denunciarlos por miedo luego a las represalias... esto realmente existe en la Modelo.⁹⁶

⁹¹ ABC, 12 de juny i 14 de juliol de 1981.

⁹² ABC, 19 de setembre de 1981.

⁹³ ABC, 7 de juliol de 1981.

⁹⁴ ABC, 29 d'agost de 1981.

⁹⁵ *La Vanguardia*, 11 d'agost de 1981.

⁹⁶ Biblioteca de Catalunya, Arxiu Sonor, CS Fon-CD 687, Entrevista al director de la Model, Manuel Marino Camacho, al programa *Impactes* de Radio Barcelona, estiu de 1981.

En això coincidien vigilants i vigilats. Les paraules de Lluís Andrés Edo, bon coneixedor de *la casa* des d'antic, en sortir de la seva última estada, són prou eloqüents: «*lo digo yo: jamás habían estado peor las cárceles*».⁹⁷

«RECTIFICAR ES GANAR VOTOS» O L'AMARGA CONCLUSIÓ

Aquesta obscura realitat va continuar vigent durant força temps, massa per continuar repassant les pàgines de successos dels diaris a la recerca de les víctimes, ara carbonitzades en l'incendi de la seva cel·la, ara mortes per arma blanca o, dintre de pocs anys, per les malalties parasitàries que la SIDA va provocar entre els nombrosos infectats entre reixes. Més alligonador que continuar per aquest camí és observar quines van ser les reaccions a aquesta situació insostenible.

Els presos, contra tots els pronòstics, van protagonitzar diverses mobilitzacions, efímeres però molt contundents, reclamant l'acceleració dels judicis i la implantació de reformes urgents que acabessin amb l'injust càstig anticipat de la presó preventiva que patien un 56% dels reclusos, amb una mitjana de reclusió de 18 mesos abans d'anar a judici i en unes condicions esgarrifoses. Al setembre de 1981, una vaga de fam iniciada per un petit grup de comuns de la Model amb la col·laboració de militants llibertaris presos va estendre's, primer, a tota la presó, i en l'espai d'uns deu dies a més de quaranta centres, on a l'entorn del 30% de la població reclusa, prop de 7.000 interns, van rebutjar el ranxo.⁹⁸ Mai abans, ni en nombres absoluts ni proporcionals, s'havia produït una acció tan massiva. Tot i l'espectacularitat, cap de les seves reclamacions fou atesa de manera immediata, però com ja havia succeït anteriorment, aquest moviment va obligar les autoritats a posicionar-se, i van anunciar un augment de la dotació de partides tan bàsiques però descuidades com la d'alimentació, la creació de noves places de funcionaris i la construcció de nous centres que substituïssin els antics i ampliessin la disponibilitat de cara a un futur de presons plenes.⁹⁹ El terratrèmol vaguístic va tenir diverses rèpliques de considerable intensitat: al setembre de 1982, els comuns més conscienciats i els llibertaris de la Model van tornar a liderar els presos en una vaga de fam, més ben preparada i amb suport extern de familiars, que aconseguí aplegar més de 2.000 presos a tot Espanya; un mes i mig després, aprofitant la recent victòria electoral del PSOE i la visita del Papa

⁹⁷ Pronunciades l'agost de 1981 després d'haver passat deu mesos en presó preventiva. Citades per Ramon Draper Miralles. *De las prisiones de Franco a las cárceles de la Democracia*. Barcelona: Argos Vergara, 1984, p. 253.

⁹⁸ La premsa en va informar àmpliament, però un butlletí conservat a la Biblioteca del Pavelló de la República-Centre d'Estudis Històrics Internacionals, CFA 54 612.hab-Carpeta Ordre públic, *Hablan los presos*, Barcelona [1981?], enumera amb precisió la successió dels fets.

⁹⁹ Declaracions del ministre de Justícia davant la Comissió de Justícia del Congrés, a *DSCD*, núm. 46 (1981), p. 2090-2107.

Joan Pau II van tornar-ho a intentar, sumant fins a 3.000 vaguistes, aquest cop la majoria de Carabanchel; i encara una tercera onada va començar l'abril de 1983 a Madrid per a reclamar, una vegada més, la llibertat.

L'evidència que calia emprendre mesures era tan aclaparadora que finalment el ministre Fernando Ledesma va aconseguir els suports necessaris per aprovar la llei que desfeia l'embolic de la reforma anterior de la LECr efectuada tres anys enre-re, i que juntament amb una reforma parcial del CP, va rebre el sobrenom de la «mini-reforma».¹⁰⁰ Gràcies a aquesta llei, van quedar en llibertat 4.930 presos que estaven a l'espera de judici, i a 1.072 més, condemnats, se'ls va reduir la pena.¹⁰¹ La contrapartida va ser, com ha analitzat M.^a del Carmen Hurtado, l'extensió d'una «psicosi d'inseguretat que abastava tot el territori nacional», atida per la dreta, que encapçalava Alianza Popular i mitjans de comunicació afins, mitjançant l'espantall de l'augment dels índexs de criminalitat. Malgrat que l'augment no va ser tant pronunciat com es pretenia, ni les seves causes estaven només lligades a les excarceracions, sinó especialment a l'augment de l'atur juvenil —1.250.600 joves entre 16 i 24 anys al final de 1983, enfront dels 314.500 que n'hi havia el 1976— i el consum de drogues dures —que van arrossegar molts consumidors a la petita delinqüència—, la realitat és que l'extensió del clima d'inseguretat va portar un any i mig després el PSOE a retrocedir. «*Tengo más confianza que nunca en tí. Los artículos de la Ley no están mal hechos, sin embargo, rectificar es ganar votos*», sembla ser que va dir-li González al seu ministre de Justícia.¹⁰² Real o figurada, la sentència s'aplicà mitjançant la tercera modificació dels mateixos articles de la LECr en menys de cinc anys.¹⁰³ La «contrareforma» va suposar la tornada a postulats més durs en la prescripció de la presó provisional, el que va provocar un increment de presos preventius, que al final de 1985 tornaven a sumar quasi la meitat del total (10.396 de 22.396), i d'aquesta forma, la retroalimentació de les problemàtiques de supervivència que hem exposat.

D'acord amb el que deia Lluís Andrés Edo, la comparació de la realitat penitenciària, del dia a dia a la presó, entre els darrers anys de la dictadura i els primers anys de la democràcia, oferia un balanç pessimista i decebedor. Si abans

¹⁰⁰ La valoració del mateix exministre a Fernando Ledesma. «Desarrollo constitucional en el ámbito de los derechos fundamentales y del poder judicial: 1982-1988», a Rafael Aracil, Andreu Mayayo i Antoni Segura (eds.). *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya. Vol. VI-VII. Ensenyament, cultura, justícia*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2006, p. 269-281, especialment p. 273-274. Tots els detalls jurídics, a Gonzalo Quintero Olivares i Francisco Muñoz Conde. *La reforma penal...*, cit.

¹⁰¹ M.^a del Carmen Hurtado Martínez. *La inseguridad...*, cit., p. 391. En perspectiva, el 31 de desembre de 1982 hi havia 21.942 presos, dels quals més de 10.000 estaven a l'espera de judici. L'any següent s'havien reduït fins els 13.999 i 5.400, respectivament.

¹⁰² José Ruiz. *La Justicia en España*. Madrid: Ediciones Libertarias, 1985, p. 67.

¹⁰³ Ley Orgánica 10/1984, de 26 de diciembre, por la que se modifican los artículos 503, 504 y primer párrafo del 529 de la Ley de Enjuiciamiento Criminal (BOE, núm. 3, 3 de gener). M.^a del Carmen Hurtado Martínez. *La inseguridad...*, cit., p. 467-473.

de la transició, la vulneració dels drets era la norma escrita en forma de llei, i només la resistència conscient podia fer front al sistema, un cop instaurades les llibertats i reformades *de iure* les institucions penitenciàries, les presons van continuar essent *de facto* un territori d'ombra on els drets fonamentals no tenien valor ni vigència i on ni tant sols la resistència activa podia contrarestar aquesta realitat. I el que és més greu, com demostra la successió de les darreres reformes aplicades, la voluntat d'una veritable transformació del sistema penal-penitenciari mai no va estar entre les prioritats polítiques. Així que farien falta encara molts anys per canviar una tendència que lluny de millorar, es va perpetuar, agreujada, durant força temps.